

Civil társadalom a demokratikus átmenet, a konszolidáció és a hibridizáció időszakában

A globális, a regionális és a magyar fejlődés kölcsönhatásai

Thomas Carothers, a „demokrácia támogatásának” (*democracy promotion*)¹ egyik klaszikusa a három fő támogatási terület egyikeként írja le a civil társadalom fejlesztését és támogatását a demokratizálódás folyamatának részeként. Ezek a következők:

- Politikai intézmények és folyamatok fejlesztése. Elsődlegesen politikai pluralizmus, választások, pártok, ugyanakkor alapítványok és a civil szervezetek szabad alapítása és működtetése.
- Az állami intézményrendszer fejlesztése, reformja, a centralizált rendszerek fellazítása, a végrehajtás a képviselőket, a bíróságot és a helyi önkormányzatokat és a társadalmi érdekszervezeteket teretén.
- A civil társadalom olyan ágenseinek a közvetlen támogatása, mint a közhasznú NGO-k, a szabad nyilvánosság, az érdekszerveződések és az állampolgári nevelés.

Carothers úgy véli, hogy mindezekben a területeken a demokráciafejlesztés kiindulópontjaként szolgáló, saját tapasztalataikkal is példát mutató posztkommunista országokban jelentős szervezeti fejlődés és az erőforrások jelentős mobilizálása történt az elmúlt évtizedekben, de a kudarcok és a gátló tényezők egész sora is jelentkezett. Sőt megjelentek az új autoritarizmus és a hibrid rendszerek trendjei, amelyek egyaránt egy sor megoldandó dilemmát vetnek föl a globális demokrácia és a civil társadalom fejlődése szempontjából. Ezek a folyamatos tanulás, a tapasztalatok kumulálása és a társadalmi-gazdasági fejlesztéssel való kapcsolatrendszer elmélyítése révén dolgozhatók fel, véli a szerző. A civil társadalmi fejlesztési programok tapasztalataként említi a fővároscentrikus, elit-NGO-k, és az itt kialakuló NGO-elitek problémáját, amely elszakad a civil társadalom *grass-roots* alapjaitól, és a nemzetközi-globális segélyezés függvényévé és kizárólagos forráselosztójává válva hatalmi pozíciókat épít ki a demokratizálódási program árnyékában a felülről és kívülről jövő segélyelosztással. Nem ismeretlen problémák ezek a posztkommunista demokráciákban, ahol ezeket felhasználhatja kritikájának és önmagának igazolására akár az etatista-izolacionista beavatkozás is (például Soros támogatta szervezetek mint bűnbakok).

¹ Thomas Carothers: Democracy Aid at 25. Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26. (2015), 1. 59–73.

A 21. században Európában a kifáradt és túlterhelt jóléti demokráciák mellett, illetve azokkal szemben hatalmi centrumokká növekvő új típusú autoriter és hibrid rezsim² emelkednek fel, amelyek sikerrel képesek a demokratizálódási folyamatokkal felvenni a versenyt saját modelljeik fenntartásában és fejlesztésében. Az új autoritarizmus mibenléte maga is a viszonylag új vizsgálati, kutatási terület határainak és korlátainak problémáját veti fel. A hagyományos autoritarizmuskonceptiót Juan Linz Franco-rezsimről adott elemzése testesíti meg.³ Ehhez képest az „új” autoritek sokkal kompetitívebbek a belpolitikában, részben részlegesen szabad választásokat tesznek lehetővé (*free but not fair*), de hegemon pártrendszerük van, félig-meddig, korlátozottan pluralisták, a demokrácia minimális kritériumainak valamennyire megfelelő állapotokból indulnak el bizonyos szempontokból az autoriter irányba.

A hibridizáció, a minimáldemokrácia és az új autoritarizmus közötti utakon kialakuló kevert, „hibrid”, az autoritarizmust és a minimáldemokráciát ötvöző politikarendszer-típusok elnevezései változatosak aszerint, hogy a demokrácia modelljeitől mennyire eltérő irányú „úton vannak”. Több dimenzióban rugaszkodhatnak el a „minimáldemokrácia” alapfeltételeitől, így a piacgazdaság, az emberi jogok és a jogállamiság, a pártatlan bürokrácia, a szabad politikai verseny vagy a civil társadalom szabadsága vonatkozásában, mind egyszerre, mind külön-külön, eltérő mértékben. A minimáldemokrácia feltételeitől eltérő mivoltuk alakítja ki a kevert, keresztezett formát, a „hibridet”.

A külpolitikában egyáltalán nem izolacionisták, hanem ugyancsak kompetitív módon vesznek részt a globális és regionális politikában, igyekeznek saját önálló értékeiket, meritumaikat, érdemeiket a nemzetközi politika és gazdaság színterén érvényesíteni erőforrásaik függvényében. Emellett az erős politikai vezetők, a hegemon pártrendszerek, a zárt ideológiák felé hajló tendenciák jellemzik őket. Az új autoritarizmus és a hibrid rezsim⁴ koncepciója elméletileg vitatott, még távolról sem kiforrott, de több poszt-kommunista országgal együtt Magyarország, legalábbis az „Orbán-rezsim” gyakori hivatkozási alap ebben a demokratikus fejlődés eltorzulásáról folytatott vitában.⁴

A poszt-kommunista civil társadalmakkal kapcsolatos differenciált szemlélet a régiót alrégiókra bontja, és vitatkozik azzal a szemléletmóddal, hogy harminc év elteltével

² Leonardo Morlino: Are There Hybrid Regimes? *European Political Science Review*, 1. (2009), 2. 273–296.

³ Juan José Linz: *Ein autoritäres Regime. Der Fall Spanien*. Potsdam, PTB, 2011; Juan José Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder–London, Lynne Rienner, 2000. 159–263.

⁴ András Bozóki: Broken Democracy, Predatory State, and Nationalist Populism. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 3–37; Péter Krasztev: Social Responses to the „Hybridization” of the Political System. The Case of Hungary in the Central and Eastern European Context. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 167–181; Balázs Jarábik: From Belarus to Hungary. Lessons from a Traditionalist Revolution. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 319–345; János Kornai: Hungary’s U-Turn Retreating from Democracy. *Journal of Democracy*, 26. (2015), 3. 34–49; Körösi András: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK, 2015; Bozóki András: Hatalmi rendszerek és befolyás. *Mozgó Világ*, (2015), 11. 3–21.

a nagyjából az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején demokratizálódó és liberalizálódó régiót egy kalap alá lehetne venni.⁵ Grzegorz Ekiert például több alrégiót különít el, amelyek közül Magyarország a közép-európai új EU- és NATO-tag államok között, hogy úgy mondjam „dobogós helyen kezdett” a rendszerváltáskor, és sokáig kétség sem ért a liberális demokráciák közé tartozásához.

A posztkommunista új demokráciákat összehasonlító Bertelsmann-demokráciaindex⁶ Magyarország esetében kezdettől fogva felhívta a figyelmet arra, hogy a demokratizálódás és a liberalizálódás nagyon jó kiinduló feltételrendszere ellenére fejlődésének menedzselése és a vezetés messze az egyébként elvárható szint alatt maradt, és e tekintetben sokkal rosszabb feltételekkel induló más államok hamar megelőzték országunkat. Ugyancsak régóta a tranzitológia „puzzle”-ja volt Magyarország a régi rendszer iránti vágy magas és az új demokrácia iránti elkötelezettség alacsony fokával, és főképpen ami a tényleges demokratikus politikai részvétel igen alacsony voltát illeti. Ezek az általános tendenciák mutatkoztak meg a magyar civil társadalom fejlődésében, Ekiert és Kubik kategória-rendszere szerint korporatista jellegű, felülről szervezett struktúra alakult ki – ahol a szervezeti pluralizálódás és a részvétel tendenciái általában alacsonyak voltak. Szervezeti síkon az etatizmus, a külföldi segélytől függés és a szerény grass-roots aktivitás voltak a magyar civil profil elemei más posztkommunista EU-tagállamokkal összevetve.⁷

Ami a tiltakozások dinamikáját illeti, Ekiert és Kubik a „viszálykodó, békétlen” (*contentious*) és a „beilleszkedő” (*accomodating*) típust különböztetik meg a posztkommunista tiltakozási kultúrában, ami szintén a civil aktivitás releváns része. Véleményem szerint azonban ilyen strukturális profilok hosszabb távon nem állandók. Gondoljunk csak a hosszabb történeti távlatban, a 17. században forradalmároknak tekintett angolokra és a jó alattvalóknak látott franciákra – száz év múlva fordult a kocka. Ma sokkal gyorsabbak a tiltakozási hullámok apályai és dagályai. Magyarországon – és másutt is – vannak „békétlen” periódusok és vannak inkább „beilleszkedők”, illetve többnyire valamiféle sajátos keverék, „koktél” a jellemző.

Ekiert és Kubik tipológiájában ugyan nem szerepel a civil társadalmak nyitottsága a regionális és globális tendenciák vonatkozásában. De a magyar civil társadalom kifelé eléggé nyitott volt kezdettől fogva, akár közép-európai összehasonlításban is,⁸ és éppen ezért nagyon érzékenyen érintik az új autoritarizmus és hibridizáció ama később ismertett tendenciái, amelyek éppen a civil társadalmak külső regionális és globális kapcsolatrendszereit veszélyeztetik. Ezeket tekinti Sidney Tarrow a posztkommunista NGO-k

⁵ Grzegorz Ekiert – Jan Kubik: *Myths and Realities of Civil Society. Journal of Democracy*, 25. (2014), 1. 46–58. Egy korábbi verziója magyarul: Grzegorz Ekiert – Roberto Foa: Mítosztól a valósáig: civil társadalom Közép- és Kelet-Európában. *Civil Szemle*, 8. (2011), 1. 90–119.

⁶ Bertelsmann Stiftung (szerk.): *Bertelsmann Transformation Index 2006. Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie*. Gütersloh, Bertelsmann Stiftung, 2005. 119–120.

⁷ Máté Szabó – Eszter Márkus: *Civil Society in Hungary*. In Christian Schreier (szerk.): *25 Years After. Mapping Civil Society in the Visegrád Countries*. Stuttgart, Lucius & Lucius, 2015. 9–59.

⁸ Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest, Rejtjel, 2001. 90–155; Szabó Máté (szerk.): *Globális civil társadalom?* Budapest, Villányi Úti Könyvek, 2000; Szabó Máté: *Globális civil társadalom. Civil Szemle*, 9. (2012), 2. 63–69.

és a civil társadalom „tranzakciós tőkéjének”, amellyel az egyébként az országon belül viszonylag gyenge erőforráshelyzetüket a kapcsolataik és globális hálók révén fel tudják értékelni.⁹ 2014-es írásukban Ekiert és Kubik ugyan a vége felé megemlítik azokat a válságtendenciákat, amelyek bizonyos területeken – utalhatnának akár Magyarország radikális jobboldalának gyors megerősödésére is – nagymérvű radikalizációt eredményeznek, de tipológiájukba nem építik bele ezt az ekkor már transzparens összefüggést sem, sem pedig a hibridizáció problémakörét, holott az új fejezetet nyit a posztkommunista civil társadalmakban – nem csak Magyarországon.

Ekiert másutt¹⁰ abban látja Magyarország kiemelkedő szerepét az illiberális demokrácia felé sodródásban, hogy szerinte itt a gazdasági-társadalmi válságjelenségek, az ellensúly erejével nem rendelkező civil társadalom, az autoriter és etatista állampárti berendezkedés és pluralizmusellenesség veszélyes kombinációja alakult ki. Nem foglalkozik külön ezeknek a tényezőknek és tendenciáknak a civil társadalom fejlődését meghatározó hatásaival, de nyilvánvalóan megállapítható a magyar fejlődésre, illetve a globális és regionális fejlődésre vonatkozó elemzésekből, hogy azok hosszabb távon a civil társadalom megerősödését nem szolgálhatják. Főként a külső finanszírozásnak oly nagymértékben kitett jogvédő civil szektor sínyle meg a hibrid rendszerekben ellenük irányuló formális és informális nyomásgyakorlást, amely elszakítani igyekszik azokat a globális és regionális finanszírozási és egyéb támogatási forrásoktól. A belső támogatások politikailag orientált jellege pedig a rendszerkonform kezdeményezéseknek kedvez – és ez bevallott céljuk a hibrid rendszereknek.

Melyek a civilek oldaláról bevethető ellenstratégiák a hibridizációra? Csupán példázva:

- a nyilvánosság és a diskurzus civil és politikai felhasználása,
- a nemzetközi és főként európai civil hálózatok és más együttműködések aktív folytatása,
- a legkülönbözőbb, a jogállamiság keretein belül maradó jogi és más típusú tiltakozó akcióformák,
- a fennálló jogi és intézményes keretek felhasználása a jog és igazságtalanság orvoslására.

A politikai nyomásgyakorlás és a hibridizáció ellen fellépő tiltakozó civil és politikai mozgalmak kampányai Magyarországon, főként Budapesten¹¹ mutatják, hogy van lehetőség a tiltakozásra, az új rezsim nem hagyományosan elnyomó – csak éppen erősen korlátozó. De az új állampárt ellenzéke többnyire megosztott, és civil ellenhatalom kiala-

⁹ Sidney Tarrow – Tsveta Petrova: Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity. The Puzzle of East Central Europe. *Comparative Political Studies*, 40. (2007), 1. 74–94.

¹⁰ Grzegorz Ekiert: The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe. *Taiwan Journal of Democracy*, 8. (2012), 2. 63–77.

¹¹ Krasztev Péter – Jon van Til (szerk.): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág, 2013; Mikecz Dániel: Új pártok, változó mozgalmak. In Boda Zsolt – Körösi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK – PTI ÜMK, 2012. 65–83; Szabó Máté (szerk.): *Új politika – új tiltakozás? Replika*, 84. (2013), 3. 49–115; Szabó Máté: Az ellenzéki mozgalmak reneszánsza? *Civil Szemle*, 11. (2014), 2. 49–67.

kítása stabilan nem valószínű. Sőt, a globális tendenciák, a válságok és járványok sem kedvezőek a demokratizálódás és a globális civil társadalom szempontjából, a regionális európaiak a menekültválság és a terrorizmus, valamint a brexit hatására szintén nem azok, és így a posztkommunista EU-tagállamok, és köztük a visegrádi négyek sem mentesek a hibridizáció hatásaitól, csak éppen Magyarország politikájának harsányan provokáló stílusával leköti a régióra irányuló nemzetközi figyelmet.

A koronavírus-járvány fékezte és blokkolta a globális civil társadalom és a poszt-kommunista civil társadalmak demokratikus fejlődésének korábban egymást erősítő trendjeit. A globalizáció, az europaizáció és a demokratizálódás tendenciáit homogénen univerzalisztikusnak feltételezni, úgy tűnik, tévútnak, vagy akár utópiának bizonyult a koronavírus-járvány következményei és azok jelenlegi kezelése kapcsán. Világszerte kevés a szolidaritás, erősödik a fragmentáció és a partikularizmus, nyerők a populista szlogenek, a katonaállam militarizmusa. Emellett nyilván megvannak még azért a civil szolidaritás rogyadozó szigetei is, és vannak, lesznek majd hatékonyabb, kreatívabb civil útkeresések is.

Zygmunt Bauman,¹² aki inkább szkeptikus és kritikus volt a globalizációval szemben, elutasította annak tisztán progresszív értelmezését, de ugyancsak bírálta a globalizáció előtti világ illuzórikus keresésének *retrotópiáit*. Sok elképzelése aktuális ma a koronavírus-járvány válságos időszakában. Éppen azok a társadalmi intézmények, a házasság és család, a generációk kapcsolata, szomszédsági és munka-, valamint oktatási közösségek szakítópróbája a koronavírus-járvány, amelyek a modern és posztmodern társadalmi tendenciák sokfélesége révén ugyancsak a globalizált társadalmat jellemző flexibilis viszonyokra épültek át. Sőt a járvány még meg is sokszorozza ezek próbatételét, az intim szférában a korábban szintén nagymértékben csökkenő egymásrautaltság hirtelen és radikális megnövekedésével, a munkahelyi-iskolai-üzleti szférában a virtuális kapcsolatrendszer kizárólagossá válásával, az általában radikálisan megnövekedő társadalmi távolságtartással. Mind az intim szféra, mind a közösségi szféra védelmezőjévé és őrévé a mindenütt jelen való Leviathán, a militarizálódó bürokratikus államrend szinte korlátlan őrző-védő és eltartó funkciója emelkedik ki. A politikai rendszer közvetítő csatornáit ebben a kihívásban meggyengülhetnek, a pártok, érdekszervezetek és az önkéntességen alapuló civil szervezetek helytállása a válságban nyitott kérdéssé válik az etatizmus kiterjedésével szemben. A kizárólagosan a közrend őrzését szolgáló, a Hobbes vizionálta Leviathán mellett megerősödik az új tribalizmus/törzsiség gondolatára épülő intenzív nacionalizmus. Ez Bauman szerint a globalizációra adott reaktív utópikus védekező reakciók, retrotópiák egyike, és ez a tendencia nagymértékben tápot kaphat a gondoskodó és védelmező állam mindenhatóságával összekapcsolódva.

A nemzetállamok funkcionális meggyengülésének korábban a globalizációval foglalkozó társadalomtudományi elemzésekben diagnosztizált tendenciája helyett a koronavírus-járvány hatásaként új képlet alakulhat ki a nagy hatalmú gondoskodó-védő paternalista állammal és a nemzetközi és globális szervezetek zavarai és válságaival, ami akár a nemzetállam radikális felerősödéséhez vezethet – az integrált Európában is.

¹² Zygmunt Bauman: *Retrotopia*. Berlin, Suhrkamp, 2017.

A feltételezett, imaginárius törzsi-etnikai-nemzeti közösség igénye és a beavatkozó állam valósága veszélyes kombináció lehet, amely a globalizáció dinamikáját is veszélyeztetheti. Ez a gondolat ma nyilvánvalóan terjed a társadalmi-politikai vitákban Magyarországon, és másutt is. Az EU-integráció zavarai, amelyeket a brexit folyamata, illetve a menekültválságok egyaránt szemléltettek, most kiélezetten jelentkeznek a koronavírus-járvány közös európai kezelése kapcsán, illetve a nemzetállamok egymás közötti viszonyaiban, és veszélyeztetik az integráció több eredményét: a schengeni típusú határellenőrzést, az Erasmus-programok futtatását, és magát a pénzügyi-gazdaságpolitikai integrációt segítő tőke és munkaerő szabad áramlását is. Európa egyik hagyományos sajátossága éppen a modern nemzetállamok kiélezett konfliktusa, és az új válság éppen ennek korábban visszaszoruló tendenciáit erősítheti fel. Bauman úgy véli, hogy az európai eszme túlságosan önmagára irányul, önreflexív, nem a világ egészével foglalkozik ma, és ezen túl kellene lépnie ahhoz, hogy ismét egyetemes érvénye lehessen.¹³

Lehet-e az EU-integrációt mindig és mindenben a progresszió nemzetállami logika felett álló képviselőjének tekinteni? Ahogyan Bauman „negatív” globalizációról ír, talán beszélhetünk „negatív” EU-integrációról is anélkül, hogy nacionalisták lennénk? Bizony az EU sok eredménye, tegnap még valahogyan már működő rezsimje szenved el komoly csapást ma a koronavírus-járvány hatására. Ez most éppen egy nagyon fontos tagállam, Nagy-Britannia – az integráció történetében az első kilépő – távozásának kezdeti fázisában történik, tehát egy hosszú és problémás folyamat befejezetlenül áll, és egy talán még nagyobb dezintegrációs hatásokat rejtő folyamat éppen csak a kezdetén van. Nos, ez egy igen veszélyes együttállás, tetézve a jobboldali populizmusnak az EU egészében és kiemelten bizonyos országaiban, így Magyarországon is diagnosztizált széles körű jelenlétével.

A civil társadalmat közvetlenül elnyomó, erőszakot vagy közvetett nyomást használó autoriter rezsimek (Oroszország, Törökország) mellett a szofisztikáltabb nyomásgyakorlást alkalmazó illiberális, kompetitív autokráciák, hibrid rendszerek között találhatjuk Magyarországot, Lengyelországot és más posztkommunista EU-tagokat is.

Van-e a tagállami demokráciaproblémákkal és jogállami deficitekkel szemben az EU-ban megtestesülő orvosság, hisz az EU is demokratikus deficittel küzd? Maguk az illiberális és autoriter tendenciák sem minden esetben válhatnak az EU hatékony szankcionálásának tárgyává. Így a szélesebb, a médiát, a politikai versenyt és az alkotmányosság egészét torzító jelenségek körében a civil világ csökkenő tere sem kaphat eléggé kiemelt figyelmet és hatékony védelmet az EU intézményeiben. Lengyelország és Magyarország esetében már megtörtént, hogy a demokrácia és a civil társadalom új problémái elérik az EU bizottságának, parlamentjének, bíróságának látókörét, és talán remélni lehet, hogy kritikáikból világos jelzések származnak a demokratikus fejlődés zavarainak, a jogállamiság veszélyeinek a leállítására és tompítására magukban a tagállamokban, ami jelenleg a koronavírus hatásait csökkentő EU-támogatások körüli vitában is felmerül. A külső korrekciós igény nyomása azonban elkötelezett belső erők és nyitottság nélkül nem vezethet eredményre. Sok a nyitott kérdés a demokratizálódás jövőjével kapcsolatosan, illetve a civil társadalom szerepének vonalán ma Magyarországon és másutt is.

¹³ Zygmunt Bauman: *Leben in der Flüchtligen Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007. 249–286.

Felhasznált irodalom

- Bauman, Zygmunt: *Leben in der Flüchtigen Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007.
- Bauman, Zygmunt: *Retrotopia*. Berlin, Suhrkamp, 2017.
- Bertelsmann Stiftung (szerk.): *Bertelsmann Transformation Index 2006. Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie*. Gütersloh, Bertelsmann Stiftung, 2005.
- Bozóki András: Broken Democracy, Predatory State, and Nationalist Populism. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 3–37.
- Bozóki András: Hatalmi rendszerek és befolyás. *Mozgó Világ*, 41. (2015), 11. 3–21.
- Carothers, Thomas: Democracy Aid at 25. Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26. (2015), 1. 59–73.
- Ekiert, Grzegorz: The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe. *Taiwan Journal of Democracy*, 8. (2012), 2. 63–77.
- Ekiert, Grzegorz – Jan Kubik: Myths and Realities of Civil Society. *Journal of Democracy*, 25. (2014), 1. 46–58. Egy korábbi verziója magyarul: Grzegorz Ekiert – Roberto Foa: Mítosztól a valóságig: civil társadalom Közép- és Kelet-Európában. *Civil Szemle*, 8. (2011), 1. 90–119.
- Jarábik, Balázs: From Belarus to Hungary. Lessons from a Traditionalist Revolution. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 319–345.
- Kornai János: Hungary's U-Turn Retreating from Democracy. *Journal of Democracy*, 26. (2015), 3. 34–49.
- Körösenyi András: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK, 2015.
- Krasztev, Peter: Social Responses to the „Hybridization“ of the Political System. The Case of Hungary in the Central and Eastern European Context. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 168–181.
- Krasztev Péter – Jon van Til (szerk.): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág, 2013.
- Linz, Juan José: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder–London, Lynne Rienner, 2000.
- Linz, Juan José: *Ein autoritäres Regime. Der Fall Spanien*. Potsdam, PTB, 2011.
- Mikecz Dániel: Új pártok, változó mozgalmak. In Boda Zsolt – Körösenyi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK – PTI ÚMK, 2012. 65–83.
- Morlino, Leonardo: Are There Hybrid Regimes? *European Political Science Review*, 1. (2009), 2. 273–296.
- Szabó, Máté – Eszter Márkus: Civil Society in Hungary. In Christian Schreier (szerk.): *25 Years After. Mapping Civil Society in the Visegrád Countries*. Stuttgart, Lucius & Lucius, 2015. 9–59.
- Szabó Máté (szerk.): *Globális civil társadalom?* Budapest, Villányi Úti Könyvek, 2000.
- Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest, Rejtjel, 2001.
- Szabó Máté: Globális civil társadalom. *Civil Szemle*, 9. (2012), 2. 63–69.
- Szabó Máté (szerk.): Új politika – új tiltakozás? *Replika*, 84. (2013), 3. 49–115.
- Szabó Máté: Az ellenzéki mozgalmak reneszánsza? *Civil Szemle*, 11. (2014), 2. 49–67.
- Tarrow, Sidney – Tsveta Petrova: Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity. The Puzzle of East Central Europe. *Comparative Political Studies*, 40. (2007), 1. 74–94. Online: <https://doi.org/10.1177/0010414006291189>